

16-tegns futharken og fonologisk teori

Af Karl Martin Nielsen

Ved omdannelsen af 24-tegns futharken til 16-tegns futharken skabtes et nyt tegnsystem med nye tegnfunktioner. Dette fænomen måtte naturligt tiltrække sig fonologernes interesse. Paul Diderichsen skrev 1945 i anledning af det nye danske runeværk: »Forholdet fremtræder formentlig klarest, når man anlægger de moderne fonologers synsmåder, hvis særlige velegnethed til behandling af forholdet mellem systemer af lydlige og skriftlige tegn ikke synes at have gjort indtryk på runologerne« (p. 321).

Den første fonologiske behandling er givet af Trnka i 1939. Han ser årsagen til omdannelsen i de »phonemic mutations«, som fandt sted i begyndelsen af vikingetiden. "The new alphabet is, therefore, to be regarded as a result of a rudimentary solution of spelling difficulties, arrived at without any help from Latin scribal tradition and, being based on a new valuation and unconscious classification of phonemic oppositions, it deserves the special attention of the phonologist" (p. 293). 24-tegns futharken var velegnet til at gengive konsonantsystemet i urnordisk. Der behøvedes ingen specielle tegn til gengivelse af de stemte lukkelyd *b*, *d*, *g*, fordi disse var kombinatoriske varianter af de tilsvarende stemte spiranter i specielle stillinger, sandsynligvis kun efter nasal. De stemte spiranter går i initial stilling over til stemte lukkelyd; men dette er en fonetisk proces, som ikke medfører fonologisering af de stemte lukkelyd. "The chief variants were realized by voiced spirants both before and after this transition, the place of maximal differentiation of phonemes being their medial position in words" (p. 294)¹.

Det var først i det 8. århundrede, at en afgørende lydudvikling fandt sted i nordisk: De ustemte spiranter *f* og *þ* blev stemte mellem alle stemte lyd. Resultatet var "the total dephonologization of the voice of spirants and the phonologization of the voice of plosives" (p. 295). "It was no longer possible to use the same staves for both *d* and *ð*, *g* and *g*, *b* and *b*, because the voiced spirants became the variants of the phonemes *þ*, *χ* and *f*, while the difference between voiced and unvoiced spirants (*f* – *b*, *þ* – *ð*, *h* [*χ*] – *g*) which had been functional, ceased

to exist as a phonemic opposition, and could not be kept in writing any longer" (p. 295)². Denne omfonologisering forklarer, at der i indlyd kun var brug for et spiranttegn; i urnordisk var *p* og *ð* fonemer og blev gengivet ved *p* og *d* (laþu : -radaR), i oldislandsk og vikingetidens runeindskrifter er de varianter og betegnes med *p* (run. -raþr). Omfonologiseringen kan imidlertid ikke forklare, at runerne *d* og *g* udgik af futharken. Iflg. Trnka løstes de vanskeligheder, der opstod ved "the lack of graphemes on the one hand and their redundancy on the other" på en simpel, men original måde: "the total neglect of the voice of both spirants and plosives, without any regard to its different functional value" (p. 296). Futharken manglede en *p*-rune, men hvilke runer var redundante? Det er kun *d*-runen i final stilling. Meningen må være, at da betegnelsen af stemthed var unødvendig ved spiranter, blev den også opgivet ved lukkelyd, selv om den havde en funktion i forlyd, og det anføres, at *b*-runen, som betegner både *p* og *b*, kan have givet en impuls.

Paul Diderichsens fremstilling (1945) ligger på linie med Trnkas: »omdannelsen af alfabetet [viser] en sådan konsekvens, at man fristes til at betragte den som en bevidst reform, gennemført ud fra en intuitiv opfattelse af lydssystemets karakter« (p. 321). Forholdet mellem de to tegnsystemer karakteriserer han således: »Mens modsætningen stemt : ustemt dominerer det urnordiske system, er det nemlig alene modsætningen lukkelyd : hemmelyd, som betegnes i det yngre alfabet« (p. 322). Det nye skriftsystem karakteriseres af to træk i forhold til det ældre: reduktionen og omtydningen af det dominerende kontrastforhold. Reduktionen kan ikke være resultat af en lydlig udvikling, idet *b/p*, *d/t*, *g/k* har været betydningsadskillende modsætninger såvel i vikingetiden som i urnordisk; til forskel fra Trnka inddrager han således ikke lydudviklingen i forlyd. Derimod tør man antage, at den ændring i fordelingen af stemt og ustemt spirant, som fandt sted i løbet af den urnordiske periode, har medført, at man opgav at betegne stemthedsrelationen til fordel for åbningsgradskorrelationen.

Diderichsen finder »samme strenge planmæssighed« ved reduktionen af vokalskemaet, idet man sløjfede tegnene for de åbne lyd og lod *i*-runen fungere for *i* og *e* (og *æ*), *u*-runen for *u* og *o*. Endvidere reduceredes dobbeltbetegnelsen for *u* og *w*, *i* og *j*. På baggrund af »denne vidt drevne økonomi« virker det som en ejendommelig inkonsekvens, at man bevarede de to *a*-runer og de to *r*-runer.

Diderichsen anser det ikke for givet, »at en sådan større økonomi i

notationsinventaret er så upraktisk for de skrivende og læsende, som den synes ud fra vore tilvante forestillinger³. I al fald er der næppe nogen indskrift, der på grund af notationen er virkelig tvetydig« (p. 323). Der kan imidlertid nævnes adskillige tilfælde, hvor tegnfattigheden muliggør helt forskellige tolkninger. Forbandelsesformlens *ailti* er blevet tolket som *ælti* og *eldi*, og dens *rita/rata* gør det umuligt at bestemme, hvilket ord det drejer sig om⁴. På DR 387 Vester Marie 5 tolkes *trebinu* : syni af Erik Moltke som et navn Træbene-Sønne, af Marius Kristensen som *drepinn usyni* 'skændigt dræbt'. Gen. *tuguta* DR 135 Ravnkilde 2 opfatter Wimmer som *Tungu-Odda*, Marius Kristensen som *Dugunda*⁵.

Den udførligste behandling af omdannelsen skyldes Einar Haugen (1969). Hans synspunkt er, at "the fact is that the inventor(s) of the younger futhark were caught between the conflicting demands of a traditional system of writing and a radically altered linguistic structure" (p. 52). Han refererer Trnka's forklaring af konsonantsystemet, men tilføjer: "While Trnka's treatment clearly brings out the systematic nature of the change, it does not alter the fact that the old futhark was phonemic and the new one was not; in neglecting the new opposition of voice, its creator was forced to write alike a number of words which he must have pronounced differently, e.g. *daufr* 'deaf', *taufr* 'magic'" (p. 53). Han finder ikke Diderichsens fremstilling af vokalsystemet tilfredsstillende og savner hos ham en forklaring af *u* for *w* og *i* for *j* (p. 54).

Haugen behandler først tabet af runerne *j* og *w* (p. 54). *j* bortfaldt i forlyd, og hvor det bevarede som i *wælia* eller udvikledes i diftonger, var det en variant af *i*. Opgivelsen af *j*-runen er imidlertid ikke et led i dannelsen af 16-tegns futharken; ved svind af *j* i forlyd blev *j*-runen til en *a*-rune (*jara* > *ar(a)*), og dette er sket i 24-tegns futharken uden nogen ændring i tegnrekken. *w* svinder foran *o* og *u*, og de resterende *w*-lyd blev efter Haugens opfattelse varianter af *u*. Men foran urundet vokal og *r* skete der ingen forandring, navnet *uraka* akk. DR 269 Källstorp kan læses med *u* eller *w*. Jf. Rischel p. 7.

Hovedpunktet i Haugens afhandling er reduktionen i vokalsystemet. Han finder forklaringen i den ændring, der sker i de trykssvage stavelser. Udeladelsen af *e* og *o* og bevarelsen af *a*, *i*, *u* svarer til systemet i denne stilling. I de trykstærke stavelser forøgedes vokalerens antal med omlydsvokalerne; men de blev iflg. Haugen ikke fuldt ud fonemiserede, så længe der fandtes alternationer som *lang* – *længri*

og *kqtr* – *kattar* – *kætti*, “which clearly associated each of the unstressed vowels with a particular shade of the preceding vowel” (p. 55). Disse alternationer bevirkede, at heller ikke omlydsvokalerne foran synkoperet vokal fik fuldstændig uafhængighed; “even the lost syllables must in some sense have been present” (p. 55)⁶. Virkningen af reduktionen i de trykssvage stavelser gav de bevarede vokaler en øget betydning som udtryk for bøjningssystemet. “The information conveyed by the unstressed syllables was clearly more important than that of various vocalic shades in stressed vowel, which were to a considerable extent predictable even after syncope” (p. 55f.)⁷. I urnordisk var de trykssvage stavelser bærere af bøjningssystemet, i oldnordisk fik man, hvad der kaldes indre bøjning; her vil Haugen antage en art tilstedeværelse af de synkoperede vokaler. Men selv foran bevarede vokaler var de trykssvage vokalers virkning begrænset; man behøver blot at tænke på *i*-omlyden, der var betinget af, at *i* var oprindeligt, så man kunne få et ordpar akk. sg. *ermi* ‘ærme’ over for dat. sg. *armi* ‘arm’. Haugens opfattelse af forholdet mellem de trykstærke og de trykssvage stavelser kan begrunde, at omlydsvokalerne ikke behøvede en særlig betegnelse. Men det kan ikke ud fra denne opfattelse forklares, at runerne *e* og *o* udgik af futharken (“the troublesome part”, p. 55); vokalerne *i* og *e*, *u* og *o* er ikke afhængige af vokalen i trykssvag stavelse. Haugens teori går ud på, at fonemsystemet i de trykssvage stavelser var så betydningsfuldt, at det blev bestemmende for tegnsystemet. Men det kan kun blive en hypotese.

Haugen vil også forklare den påfaldende bevarelse af *q*-runen ud fra nasalitet i trykssvage stavelser, f.eks. *blinda* akk. f. sg. af **blindō* over for *blindq* akk. pl. m. af **blindan* (p. 56). Men indskrifterne anvender ikke nasalitetsbetegnelse: akk. ala *Alla*, kuþa *goþa* DR 209 Glavendrup : urnord. gen. keþan Belland⁸.

Konsonantsystemet behandler Haugen kortfattet (p. 56 f.). Reduktionen af konsonantsystemet “may also be associated with the unstressed syllables, or at least with the transition from the stressed to the unstressed”. Systemet med tre fonemer blev kun bevaret i initial stilling. De stemte spiranter blev lukkelyd i forlyd og efter nasaler, men blev bevaret i de fleste andre stillinger, og deres stemthed blev reguleret af nabolyd, så de blev varianter af de ustemte spiranter *f*, *þ*, *h* (*g* blev dog snarest en variant af *g*). I stillingen efter den trykstærke vokal blev der kun kontrast mellem to fonemer: *p* ~ *f*, *t* ~ *þ*, *k* ~ *g*. Der er her et brist i Haugens fremstilling. Udviklingen af de stemte

spiranter i forlyd var et rent fonetisk fænomen, der ikke medførte nogen forandring i fonemsystemet, det skete først med overgangen ustemt til stemt spirant i stemte omgivelser (Trnka). Bevarelsen af r-runen forklares ud fra dens stilling i udlyd.

Haugens konklusion er: "the parsimony of the younger futhark, as well as its occasional extravagance, reflects a minimum phonemic system which is that of the post-initial, non-stressed portion of the word" (p. 57). Futharken er dækkende for konsonanter i final stilling og de tryksvage vokaler, men som fremhævet af Haugen betegner den ikke konsonantoppositionen i initial stilling.

Haugen illustrerer konsonantsystemet i final stilling med eksempler fra oldislandsk: *api* : *afi*, *skióta* : *skióþa*, *aka* : *aga*. Men han har ikke undersøgt, om 16-tegns futharken giver udtryk for dette system.

Runen *k* er betegnelse for *k*, *g* og *g*, runeskriften har således ikke udtryk for kontrasten mellem ustemt lukkelyd og stemt spirant i final stilling. Årsagen er udviklingen af *h*-lyden, og notationen kan forklares fonologisk: *h* blev et isoleret fonem, og *g* blev en variant af lukkelyden⁹. Den fik samme tegn som denne, hvilket svarer til det oldislandske skriftsystem. Skævheden i runeortografien bevirkes af, at den ikke skelner mellem stemt og ustemt (*g* : *k*). Senere i runeskriftens udvikling viser sig en tendens til at skelne mellem spirant og lukkelyd, i norske og svenske indskrifter ved brugen af *h* for *g*¹⁰, i danske indskrifter lejlighedsvis ved brugen af stungen rune¹¹.

P-runen forekommer kun i futhark-indskrifter. I Vadstenabrakteaens futhark er den erstattet af en *b*-rune, og i senurnordiske indskrifter bruges *b* for *p*: *sba* Björketorp, *warb*, *kaiba* Eggjum. Denne anvendelse overtager 16-tegns futharken: *b*-runen blev tegn for *p* og *b* (i modsætning til *k* for *k* og *g*, *t* for *t* og *d*). Men *b*-runen bevarede desuden i de ældste indskrifter funktionen som tegn for den stemte spirant i modsætning til den ustemte, *f*: *nairbis* : *kunulf* DR 230 Tryggevælde, *ualraubaR* : *rapulf Rök*, *sialbR* : *kaiRulf Sö*. 176 Kärnbo samt *hribnq* DR 30 Bække 2 (snarest norsk)¹². Der var også betegnet kontrast mellem ustemt spirant og lukkelyden *p* (*f* : *b*), men ikke mellem den stemte spirant og lukkelyden, begge skrives *b* (*sialbR* *sialfr* : *uarb* *varp* Kärnbo). Man må af betegnelsen for stemt og ustemt spirant slutte, at overgangen fra ustemt til stemt spirant i stemte omgivelser ikke havde fundet sted, da 16-tegns futharken blev dannet, og dette stemmer med Noreens datering af overgangen til vikingetiden¹³. Som tegn for den stemte spirant erstattes *b* tidligt af *f*: *ailaif* *Æilwif*

DR 202 Rønninge, rhafnuka *Rafnunga* DR 26 Læborg. Det er formodentlig udtryk for sammenfaldet mellem stemt og ustemt spirant i final stilling, og først da kommer kontrasten mellem spirant og lukkelyd til udtryk: rafnuka : knubli *Gnypli* DR 29 Bække 1. Der findes imidlertid en gruppe indskrifter, hvor sammenfaldet ikke betegnes med *f*, men hvor overgangen $f > b$ udtrykkes ved, at *b*-runen også anvendes for den oprindelig ustemte spirant: indskrifterne på Man har habrs, þurlabr, aulaibr med oprindeligt *b* og liutulbs, ulb med oprindeligt *f*¹⁴. Tilsvarende har DR 144 Gunderup 2 *asulb*¹⁵. Fonologernes forklaring, der grunder sig på ændringen af konsonantsystemet fra urnordisk til oldnordisk, modsiges af *b*-runens anvendelse i de ældste indskrifter: den viser, at det urnordiske system var bevaret ved futharkens dannelse.

I 16-tegns futharken er *þ* tegn for ustemt og stemt spirant. Det urnordiske system med kontrast mellem *þ* og *ð* er endnu bevaret i Eggjum-indskriften: bormoþa : made, nakdþan¹⁶. Overgangen $þ > ð$ bestemmes af Noreen som urnordisk¹⁷; han finder den bevidnet af den omvendte skrivemåde waþi (jf. oeng. *Wada*) på Sølvesborg-stenen (o. 775). Men denne form skal snarest forklares på anden måde: *d*-runen er blevet opgivet, *þ* står for *ð* i waþi og *t* for *d* i *asmut* (16-tegns futharkens system; jf. ndf.). Overgangen $þ > ð$ kan ikke tidsfæstes, men den må antages at være senere end Eggjum-indskriften og kan tilhøre tidlig vikingetid i lighed med $f > b$. Med anvendelsen af *þ* for *ð* giver notationen udtryk for modsætningen spirant : lukkelyd i final stilling; men om lydudviklingen $þ > ð$ har fundet sted før futharkens dannelse, er uvist.

Trnka og Haugen antager en forbindelse mellem de sproglige forandringer og futharkens omdannelse (p. 293 og 52)¹⁸. Men overgangen fra stemt spirant til lukkelyd i initial stilling anses almindelig for at være fællesgermansk (se note 1), og overgangen fra ustemt til stemt spirant i final stilling er, i hvert fald for den bilabiale spirants vedkommende, senere end omdannelsen. Jørgen Rischel anfører tre lydudviklinger, som medførte forandringer i konsonantsystemet (p. 15): 1). Ved udlydshærdningen blev der bunden variation mellem f.eks. *d* og *t*: senurnordisk **bindan*, præt. **bant* (men ved synkopen blev der kontrast mellem *band* < **banda* og *bant* < **band*), mellem *g* og *h*: senurnordisk **dragan*, præt. **drōx* (**drōh*) (men det er tvivlsomt, om denne variation bestod i senurnordisk, jf. sba Björketorp). 2) I forlyd blev stemte spiranter lukkelyd. 3) Ved synkopen blev der opposition mel-

lem lukkelyd og spirant i f.eks. *valda* 'volde' og *valða* 'valgte'. Dette er det eneste konkrete eksempel, der er fremdraget, hvor den nye futhark havde udtryk for oppositionen (t : þ), mens den gamle futhark kun havde d. Men tilfældet er specielt. Stig Örjan Ohlsson har fremsat den tanke, at det tegnfattige alfabet kan være egnet som udtryk for en sprogtilstand med betydelige variationer. Tegnenes flertydighed bevirker, at en skreven ordform kan repræsentere forskellige udtaleformer¹⁹. Han anser det fællesnordiske sprog for en abstraktion. Lydudviklingerne har spredt sig inden for Norden, således at nogle områder kan have fået de nyudviklede former, samtidig med at andre områder har stået på et ældre trin.

Efter Haugens opfattelse var 24-tegns futharken uegnet til at gengive den ændrede sprogform: "There can be no question of any break in the tradition, only of a radical reshaping at a time when the old futhark had become manifestly inadequate" (p. 53). Rischel har tidligere fremsat det samme synspunkt: "The older runic system, unless extended, would actually have been less adequate as a representation of, say, the language of the 9th century because of a deep-rooted lack of conformity between the old graphic and the new phonic system" (p. 1). Men i Eggjum-indskriften fungerer 24-tegns futharken til gengivelse af gammelnorsk sprogform. På et punkt svarer den ikke til gammel-norsk: den har bevaret þ og d i den urnordiske funktion, og den kunne ikke udtrykke modsætningen mellem *valda* og *valða* (men med en udvikling som b-runens ville dette blive muligt, idet d-runen blev tegn for lukkelyd, þ for spirant).

Det er i vokalsystemet, den ældre futhark har mangler, idet den ikke har tegn for omlydsvokalerne. Hvilken betydning man vil tillægge dette forhold, afhænger af, hvilken opfattelse man har af fonemiseringen. Elmer H. Antonsen regner med, at vokalfonemernes antal øgedes fra 5 til 12²⁰, og i så fald er vokalsystemet meget ufuldkomment. Haugen betragter derimod fonemiseringen som en meget langvarig proces og anser de tryksvage vokaler for mere betydningsfulde end de trykstærke (jf. ovf.). Fonemiseringen kan ud fra denne opfattelse næppe have været vidt fremskreden på det tidspunkt, da futharken dannedes, og de manglende tegn for omlydsvokalerne kan ikke have været et alvorligt problem. For øvrigt løstes dette problem ikke med dannelsen af den nye futhark. At man kan klare sig med en ortografi uden betegnelse for omlydsvokalerne, viser middelnedertysk og ældre middelhøjtysk, men omlydsforholdene er dog her enklere end i nor-

disk. Rischel begrundet sit synspunkt således: "If the nine vowel phonemes were to be distributed on five runes in such a way that these were still used with roughly the same sound values as before, one would be forced to group the vowel phonemes in a way that would violate the pattern of the language" (p. 9). Han skitserer, hvorledes de fem runer kunne tænkes at blive anvendt, og konkluderer: "Such an attempt to 'broaden the values' of the runes would entail a vehement break with spelling tradition and would be absurd from a morphophonemic point of view" (smst.).

Rischel tænker sig følgende anvendelse af de fem runetegn: $i = i$, $e = e$, $\text{æ} = y$, $u = u$, $o = \emptyset$, $o, \text{å}$, $a = a$. Denne brug svarer ganske til ortografien i gammeltysk, hvad de *i*-omlydte vokaler angår: Omlyden af *a* betegnes med *e*, omlyden af *o* og *u* betegnes ikke. Brugen af *o* for den *u*-omlydte vokal er velkendt i islandsk håndskriftsprog. Rischels notation er bestemt af forholdet mellem fonemsystemet og grafemsystemet. Hvis man som udgangspunkt tager den faktiske runebrug i indskrifterne, kan man opstille en noget anderledes notation. Omlyden af *a* betegnes med *a*-runen, parallelt med *o* for \emptyset og *u* for *y*; denne brug findes i Eggjum-indskriften: *mānr* pl. *mænnr*; i de ældste indskrifter med 16-tegns futharken skelnes mellem $a = \text{æ}$ og $i = e$ (således Rök). Kvaliteten af den *u*-omlydte vokal er uvis, den kan ligge nærmest ved *a* eller *o*, den betegnes med *a*-runen i sba Björketorp og muligvis i nakdān Eggjum; når omlydskvaliteten betegnes, anvendes i de danske vikingetidsindskrifter digrafen *au*. Anvendelsen af *a* for omlydsvokalerne æ og *q* svarer til den notation, som Rischel opstiller for 16-tegns futharken, og som han karakteriserer som morf fonemisk (p. 10). I senurnordisk findes et eksempel på *e* for æ : *gestumR* Sten-toften. I yngre indskrifter med 16-tegns futharken kan omlydsvokalen æ betegnes med *i*-runen, og i svenske indskrifter kan omlydsvokalen *q* betegnes med *u*-runen. Der forekommer således ved siden af den morf fonemiske skrivemåde en fonetisk: fortunevokalen æ kan betegnes med runen for *e*, den rundede vokal *q* med runen for *o*.

Reduktionen af vokaltegn er blevet forklaret på forskellig måde. Elmer H. Antonsen antager, at den er resultat af det store antal fonemer, der fremkom ved omlydene²¹. Rischels forklaring går ud på, at en inddeling af fonemerne efter deres alternationer fører til tre grupper, der svarer til de tre runer i den yngre futhark. Disse tre runer findes som et »subsystem« i de trykssvage stavelser (p. 10). Han undersøger endvidere, om "some phonetic distinctions can be said to be

more *basic* to the phoneme system than others"; han kommer til det resultat, at de tre runer repræsenterer de mest "basic" distinktioner (p. 12). Einar Haugen har som nævnt forklaret reduktionen ud fra vokalsystemet i de trykssvage stavelser.

Harry Andersen (1947) afviser, at omdannelsen kan være forårsaget af sproglige forandringer. Han hævder, at overgang af stemt spirant i forlyd til lukkelyd, af ustemt til stemt spirant i stemte omgivelser, af stemt til ustemt spirant i udlyd »ikke har nogen som helst Betydning for det yngre Runealfabets Oprindelse. Dannelsen af den yngre Futhark er fuldstændig uafhængig af disse Lydovergange« (p. 215). Harry Andersens opfattelse er »En Simplificering af Runernes Struktur med Henblik paa, at de skulde bruges til Stenindskrifter begunstigede Valget af t, þ, u og i«. Runerne k og g anser han for jævnbyrdige, men g har dog ikke lodret hovedstav (p. 220). Hans konklusion er »Løsningen skal efter min Opfattelse ikke søges paa en lydlig, fonologisk Linie, men paa en teknisk« (p. 226, jf. p. 223)²².

Paul Diderichsen har karakteriseret reduktionen således: »Det viser sig . . . at reduktionen kun rammer de dele af lydssystemet, hvor flere lyd dannes på samme sted i munden, men med visse artikulationsforskelle, der på ensartet måde gentager sig i flere lydgrupper« (p. 321). Reduktionen kan beskrives som systematisk og som teknisk, der er et sammenfald. Spørgsmålet bliver, hvad der taler for og imod den ene eller anden forklaring. Bortfaldet kan bestemmes som systematisk: tegn for to stemte spiranter (*ð* og *g*) og to åbne vokaler (*e* og *o*) udgår. Men resultatet blev ikke systematisk: den velare spirant betegnedes ved lukkelyden *k*, den bilabiale ved den stemte spirant *b*, den dentale ved den ustemte spirant *þ*. Og hvis forholdet var bestemt af et økonomiprincip, er det vanskeligt at forklare, hvorfor *q* og *r* bevarede. Endelig er det ikke sandsynligt, at en reduktion, hvorved der kommer til at mangle tegn for væsentlige oppositioner i forlyd (*t* : *d*, *k* : *g*), skulle være fonologisk bestemt. Hvad der taler til gunst for Harry Andersens forklaring, er at reduktionen kan ses som led i en simplificeringsproces: ved dannelsen af den nye futhark udgik fire runer med komplicerede former, efter dannelsen fik de to runer med to hovedstave (*h* og *m*) former med enkelt hovedstav i den danske runerække, og i den svensk-norske skete en gennemgribende forenkling af formerne. Hvis reduktionen betragtes som teknisk, er der intet uforståeligt i, at der opstår skævheder og mangler i notationen. Og bevarelsen af *q* og *r* med enkelt hovedstav kræver ingen særlig forklaring²³.

For spørgsmålet om omdannelsen er fonologisk eller teknisk bestemt, kan det også være af interesse at overveje, om den er sket gradvis eller på en gang. Diderichsens opfattelse er, »at der ikke foreligger en kontinuerlig overgang, men et spring, som næppe lader sig bortforklare ved henvisning til overleveringens ufuldstændighed« (p. 321). Tilsvarende Harry Andersen: »Vi har ikke en jævn og naturlig Udvikling, men et Spring« (p. 215, jf. p. 227). Ud fra Diderichsens synspunkt er det en naturlig konsekvens, og han anfører som argument: »Der er ikke fundet nogen indskrift, som tvinger til at antage et alfabet, der m.h.t. tegnenes antal, form og betydning ligger imellem den yngste form af det længere alfabet (på 22 tegn) og den ældste form af det kortere (på 16 tegn)« (p. 321). Der er dog een indskrift, som har været opfattet forskelligt, Sølvesborg-stenens. Noreen medtager den i sit anhang med urnordiske indskrifter²⁴; Marstrander karakteriserer den således: »Sølvesborginnskriften står i runeformer ennå på det gamle alfabets grunn, i ortografi stemmer den derimod på vesentlige punkter med innskriftene i de yngre runealfabeter«²⁵. Men i Danmarks Runeindskrifter (nr. 356) er den henført til Helnæs-Gørlev gruppen²⁶. Den har bevaret w-runen, som hører hjemme i den gamle futhark, men den har opgivet d-runen, der er erstattet med þ i wapi og med t i ašmut. Den er ikke ristet med 16-tegns futharken, men har ortografiske overensstemmelser med denne. Et tilsvarende forhold viser den norske Vatn-sten med indskriften rhoaltR, den har bevaret den gamle o-rune, men har ligesom Sølvesborg erstattet d-runen med t. Krause henfører den til overgangstiden (p. 153). Vanskeligere at bedømme er læt, *land* med t for d og fokl med k for g i Eggjum-indskriften, idet den anvender d- og g-runen²⁷. Vidnesbyrdene om en overgangstid er spinkle; men antagelsen af en sådan kan bedre forenes med opfattelsen af reduktionen som teknisk end med en fonologisk, systematisk betragtning²⁸.

Fonologerne ser reduktionen af konsonanttegn som et resultat af ændringen i konsonantsystemet i final stilling. Men notationen i de ældste runeindskrifter svarer ikke til dette konsonantsystem undtagen ved den dentale spirant, hvor þ blev tegn for den ustemte og stemte spirant. Før omdannelsen var d-runen tegn for de positionsbestemte varianter *d* og *ð*. Men den omstændighed, at d-runen gik af brug som tegn for stemt spirant, kan ikke være årsagen til, at den udgik af futharken som tegn for den stemte lukkelyd i forlyd i opposition til den ustemte lukkelyd²⁹.

Rischel har betonet, at fonologien kun tjener til at belyse fænomenerne fra een vinkel. "We are faced with a problem of considerable complexity, and we must not overestimate the explanatory power of structural statements" (p. 5). Spørgsmålet om årsagen eller årsagerne til futharkens omdannelse kan ikke besvares med sikkerhed; fonologien kan ikke give forklaringen. Fonologernes synspunkt har imidlertid betydning derved, at de sætter grafemsystemet i forbindelse med det ændrede konsonantsystem i final stilling, selv om dette ikke kan være årsag til omdannelsen. Og fonologien er af interesse for forståelsen af den måde, omdannelsen skete på, idet denne er betinget af de fonologiske forhold: 4 af de runer, der udgik, var betegnelsen for lyd i en lydgruppe, der havde samme artikulationssted (Diderichsen p. 321), således at væsentlige oppositioner blev betegnet: mellem bilabiale, dentale og velare konsonanter, mellem urundede fortungevokaler, rundede bagtungevokaler og den urundede bagtungevokal. Tegnsystemet kunne fungere, selv om det var ufuldkomment.

Litteratur

- Andersen, Harry. 1947. *Det yngre Runealfabets Oprindelse*. Arkiv för nordisk filologi LXII p. 203–227. Optrykt i *Runologica* (1971) p. 43–67.
- Antonsen, Elmer, H. 1963. *The Proto-Norse vowel system and the younger futhark*. *Scandinavian Studies* XXXV p. 195–207.
- Diderichsen, Paul. 1945. *Runer og runeforskning i nordisk belysning. I anledning af det nye danske runeværk*. *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*. Ny serie XXI p. 319–334.
- Haugen, Einar. 1969. *On the parsimony of the younger futhark*. *Festschrift für Konstantin Reichardt* p. 51–58.
- Rischel, Jørgen. 1967. *Phoneme, Grapheme and the "Importance" of Distinctions. Functional Aspects of the Scandinavian Runic Reform*. KVAL. Interim Report No. 1. Stockholm. Jf. *Selskab for nordisk Filologi. Årsberetning for 1965–1966* (1968) p. 14.
- Trnka, B. 1939. *Phonological remarks concerning the Scandinavian runic writing*. *Tra-vaux du Cercle linguistique de Prague* VIII p. 292–296.

Noter

1. Trnka daterer overgangen til "before 600" (p. 294). Brøndum-Nielsen, *Gammeldansk Grammatik* § 231 henfører den til »senere urno.disk Tid (senest 8. Aarh.)«, jf. Streitberg, *Urgermanische Grammatik* (1896) § 122 («In einzeldialektischer Zeit»). I nyere fremstillinger antages udviklingen af *b* og *ð* at være urgermansk eller fællesgermansk: Kluge, *Urgermanisch*¹ (1913) p. 61. R. Loewe, *Germanische Sprachwissenschaft*¹ I (1918) p. 59. Prokosch, *A Comparative Germanic Grammar* (1939. repr. 1966) p. 58, 75 f., H. Krahe, *Germanische Sprachwissenschaft*¹ I (1963) p. 99. Moulton, "The stops and spirants of early Germanic", *Language* XXX (1954)

- p. 41 (litteraturhenvisninger p. 1), *Toward a Grammar of Proto-Germanic* (1972) p. 173, Steblin-Kamenskij, *Arkiv för nordisk filologi LXXXIX* (1974) p. 15 f. J. Sverdrup, *Festskrift til Amund B. Larsen* (1924) p. 224 ff. antager i tilslutning til Meillet, at *mediae aspiratae* i forlyd gik over til lukkelyd. Om Meillets teori se J. Fourquet, *Les mutations consonantiques du germanique* (1948) p. 48–50.
2. Trnka opfatter spiranten *g* som variant af *h*, men den betegnes med *k*-runen, det vil sige, at der anvendes samme tegn for spirant og lukkelyd. Jf. ndf. p. 74. Det er for kategorisk at hævde, at betegnelsen for den stemte spirant ikke kunne opretholdes, efter at den var blevet variant af den ustemte; gammelnorsk anvender, i modsætning til islandsk, *ð* for den stemte spirant, se Noreen, *Altisländische Grammatik*⁴ (1923) § 35, Seip, *Nordisk Kultur XXVIII B* (1954) p. 14 f.
 3. Rischel betoner, at "there is a unique one-way relation between speech and writing: given a spoken form of a word one can determine from its sound structure how it must be written, but not the other way round" (p. 6).
 4. Om de forskellige udlæsningsmuligheder se Harry Andersen, *Runestenenes forbandelsesformularer* (1953) p. 7 f.
 5. Ikke mindst i navne gør tegnsystemet tolkningen usikker, se Evert Salberger, *Runsvenska namnstudier* (1978) p. 18.
 6. Om Haugens syn på fonemiseringen se *Folia Linguistica III* (1969) p. 107–19, spec. p. 115 f.
 7. I den citerede afhandling anfører Haugen, at distinktioner, der i urnordisk blev udtrykt ved kontrast mellem de trykssvage vokaler, efter synkope og omlyd blev betegnet ved vokalforskelle i den trykstærke stavelse (p. 108).
 8. Haugen skriver: »K. M. Nielsen believes the unstressed vowels were unnasalized, but it is hard to see why such writings would continue if there were not some nasalization left (Nielsen 1960: 5, DR, 859–866)«. DR sp. 865 bestemmes nasalitetsbetegnelsen i akk. m. pl. som betinget af foregående nasal (jf. sp. 860 f.).
 9. Moulton, *Language XXX* (1954) p. 12, 16, 20 f.
 10. Om brugen i norske indskrifter se Rischel p. 17 f. Seip, *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskab III* (1929) p. 12 f. forklarer brugen af *h*-runen som påvirkning fra engelsk ortografi, således også von Friesen, *Nordisk Kultur VI* (1933) p. 150, 209. Rischel antager, at "the use of the *h*-rune was latent in the system itself".
 11. Danmarks Runcindskrifter sp. 954 anm. 1; om *h* i middelalderlige indskrifter smst. sp. 957.
 12. Jf. Noreen, *Geschichte der nordischen Sprachen*³ (1913) p. 16, 98. De ældste danske indskrifter har ingen eksempler på den stemte spirant. Hvis *kru(b)* DR 239 *Gørlev* udfyldes *kru(b)[u]*, *grófu*, har også den *b*, se Harry Andersen, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* 1945 p. 152 ff., 1950 p. 359 ff.
 13. *Altisländische Grammatik* (1923) § 240 med anm. 2. Noreen støtter sin datering på irske låneord og runeindskrifterne.
 14. Se Bugge, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* 1899 p. 235 f.
 15. Den er antagelig norsk, se *Acta Philologica Scandinavica XVIII* (1945–48) p. 299 ff.
 16. Krause, *Die Runeninschriften im älteren Futhark* (1966) p. 229 f. Om *nakðan* med analogisk *ð* se Krause, *Die Sprache der urnordischen Runeninschriften* (1971) p. 38.
 17. *Altisländische Grammatik*⁴ (1923) § 221, 1 med anm. 2. Finnur Jónsson, *Norsk-islandske Kultur- og Sprogforhold* (1921) p. 283 anfører efter 3. udg. af Noreens grammatik *-ðauðe* (: gotisk *daupus*) Björketorp; men von Friesen og Ivar Lindquist

- tolker det som et adjektiv med oprindeligt *ð*, se Ivar Lindquist, *Sparlösa-stenen* (1940) p. 113 f. med note 2.
18. Jf. også Otto von Friesen, *Nordisk Kultur VI* (1933) p. 145, Skautrup, *Det danske Sprogs Historie I* (1944) p. 121 f.
 19. *Språk i Norden* 1978 p. 34, jf. p. 26–28. Han henviser til Rischel (jf. ovf. note 3).
 20. *Language XXXVII* (1961) p. 215–30. Antonsens opfattelse af fonemsystemet afvises af Hreinn Benediktsson, *Language XXXIX* (1963) p. 420, Einar Haugen, *Folia Linguistica III* (1969) p. 114 f.
 21. “The younger futhark, to my mind, represents a unique solution to the dilemma of too many phonemes with too few symbols. This solution was a further simplification of the orthographic system which must have been based on the premise that since the five symbols available did not accurately represent the sound system of the language in case, that sound system could be expressed by an even simpler orthography in which only the crassest oppositions were taken into consideration” (1963 p. 201).
 22. Rischel antager, at *w*-runen udgik på grund af parallismen mellem *i-j* og *u-w* (p. 7). Om *g*-runens form smst. p. 3.
 23. Rischel regner med, at runernes former kan have spillet en rolle (p. 3, 9). Haugen afviser denne mulighed: “there can be little doubt that the adaption of the old tradition was linguistically and not purely technically determined as some have contended” (p. 57).
 24. *Altisländische Grammatik*⁴ (1923) p. 388.
 25. De nordiske runeinnskrifter i eldre alfabet (*Viking* 1952) p. 161. Jf. også forf., *Til runedanskens ortografi* (*Arkiv för nordisk filologi* 1960) p. 46. Marstrander sammenstiller Sölvesborg-stenens runer med de øvrige Blekinge-indskrifter (p. 116, fig. 120). Men runernes former viser ikke, hvilken futhark indskriften er ristet med. De ældste danske indskrifter har de samme runeformer som de yngste indskrifter med 24-tegns futharken, Eggjum og Strandspændet; den gamle *m*-rune findes på DR 190 Helnæs og Sparlösa. Det er kun anvendelsen af *w*-runen, der viser tilbage til den ældre futhark.
 26. Således også Krause, *Die Runcninschriften im älteren Futhark* (1966) p. 220 Anm. 2.
 27. Krause l.c. p. 229 (»Übergang zu dem 16-typigen Alphabet«). Harry Andersens opfattelse er, at Eggjum-indskriften har spirene til den nye alfabet (p. 226 f.); jf. hertil L. Musset, *Introduction à la runologie* (1965) p. 224.
 28. Wimmer, *Die Runenschrift* (1887) p. 208 ff. hævder en længere overgangstid. Jf. også Marstrander l.c.
 29. Steblin-Kamenskij, *Arkiv för nordisk filologi LXXXIX* (1974) p. 16 anfører imod Trnkas og Haugens forklaringer, at de ikke tager hensyn til konsonantsystemet i forlyd.